

Brandstationen i Skivarp, byggd 1933. — Teckning Harald Thelander.

ERIC MÅRTENSSON
HUNDRA ÅR I VEMMENHÖG
KRING INDUSTRIALISMENS ÄLDSTA
HISTORIA PÅ SÖDERSLÄTT

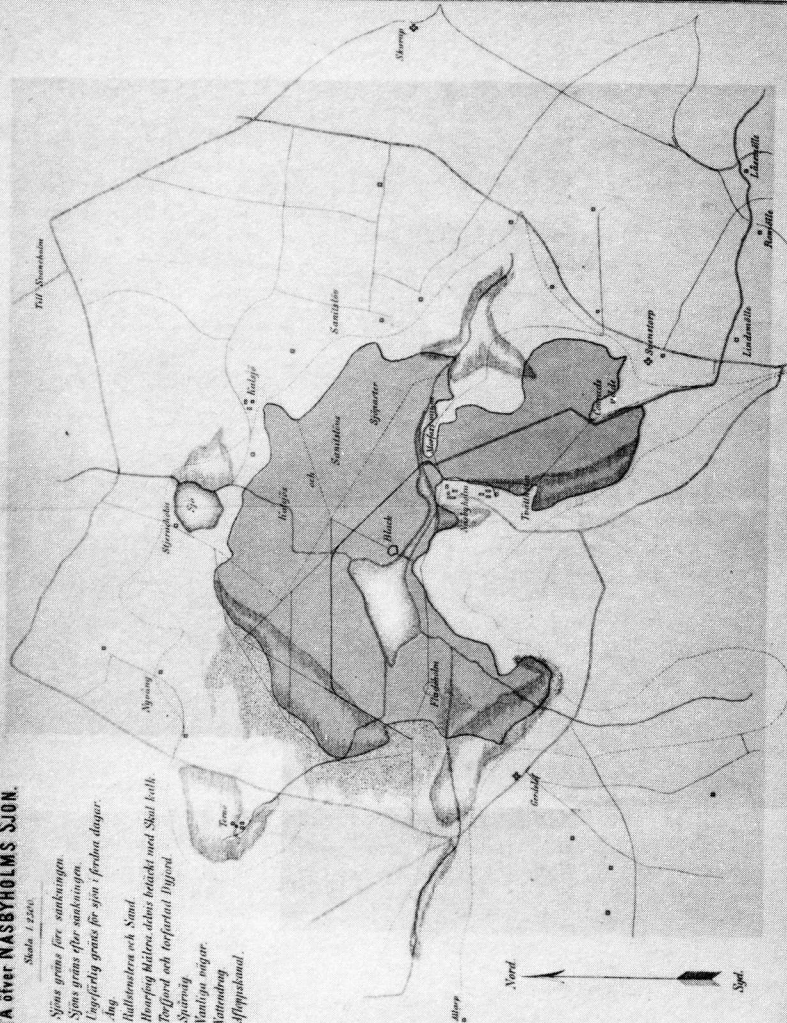
Särtryck ur:

SKÅNSKA INDUSTRIMINNEN
SKÅNES HEMBYGDSFÖRBUNDS
ÅRSBOK 1978

KARTA ÖFVER NÄSBYHOLMS SJÖN.

Skala 1:2200.

- Sjöns gröna före sänksvängen.
- Sjöns gröna efter sänksvängen.
- Ungfärdig gräs för sjön i fredna dagar.
- Äng.
- Balkstommar och Sand.
- Hörsing Mållara, dårens betäckt med Skäl kalk.
- Torfjord och torfpartal Djupod.
- Spårning.
- Vanliga vägar.
- Vattendrag.
- Afgränsad.

Hundra år i Vemmenhög

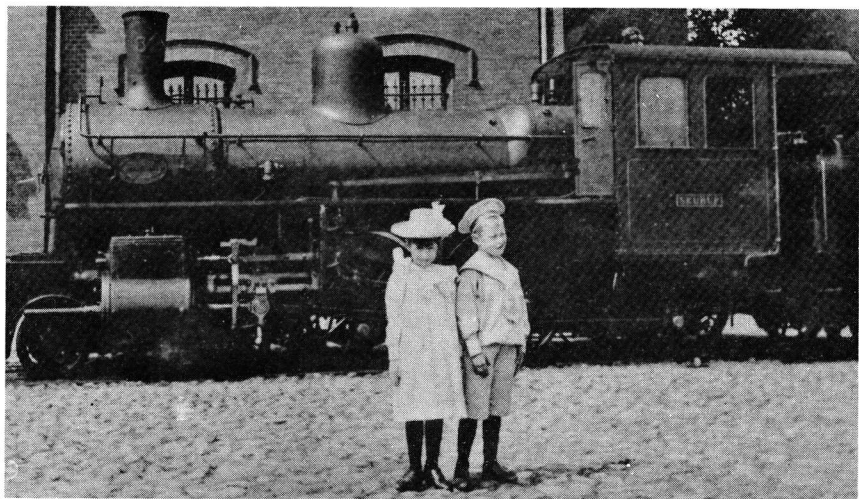
Kring industrialismens äldsta historia på Söderslätt

Av Eric Mårtensson

Den del av Europa, som kallas Söderslätt består från öster till väster av Vemmenhög, Skytts och Oxie härader, från norr till söder av Romeleåsens sydsluttning, Sydvästskånska backlandet och det egentliga Söderslätt eller Sydslätten. Bara inom Vemmenhögsk härad finns dessa tre trappsteg. De representerar de landskaps- och naturtyper, som annars är spridda på en rad olika härader. I bondesamhället blev därför omväxlingen mellan de olika näringsgrenarna ganska stor. Här fanns både jordbruk, krattbruk, boskapsskötsel och fiske. På samma sätt skedde en rik och mångsidig etablering långt senare, när industrialismen på allvar nådde bygden för omkring hundra år sedan.

Sedan urminnes tid och från väster till öster sträcker sig tre kommunikationsleder nästan parallellt över Söderslätt. Redan under tidig medeltid fick Landsvägen mellan Malmö och Ystad — den som sägs dela Sverige i två likvärdiga hälfter — stor betydelse både som handels- och härväg, främst i maktkampen om det rika Bornholm mellan ärkebiskopen och den danska kungamakten. Under den tidiga industrialismen drog Malmö-Ystads Jernvägsaktiebolag den s k Grevebanan tvärs över Söderslätt. Mark till järnvägen ställdes till förfogande av ägarerna till slott och herresäten längs sträckningen. De satt också i den första bolagsstyrelsen, varav namnet. Grevebanan invigdes den 16 december 1874. Idag passerar Europaväg 14 genom bygden från Malmö till Ystad med vidare förbindelse till grannlandet Polen och Östeuropa.

Vid Landsvägen växte vissa orter förbi de övriga i storlek och betydelse därför att gästgiveri, skjutsstation eller tingsplats

Loket nr 32 "Skurup" omkring 1910. Det trafikerade den s. k. Grevebanan, som byggdes av Malmö-Ystads Jernvägsaktiebolag. Sträckningen togs i bruk i slutet av 1874.

anlades där. Av dessa skäl blev Anderslöv, som numera ligger i Skytts härad, tidigt huvudort i Vemmenhög. Efter järnvägens tillkomst gick dessa orter tillbaka. Det blev Skurup och Rydsgård, som kom att växa, det senare eftersom det var järnvägs-knut och ändpunkt för sträckningen Trelleborg—Rydsgård över Klagstorp från 1895 och fram till nedläggningen 1956. Lokstallarna i Rydsgård var från 1920-talet. De stod kvar ända till 1976. En god mätare på industrialismens genombrott i bygden är Skurups folkhögskola. På ett folkmöte i Anderslöv år 1870 beslöt man anlägga en folkhögskola i bygden. Men när detta äntligen blev av, hade järnvägen kommit och Skurup hunnit växa förbi övriga orter och utvecklats till vad det i de flesta avseenden ännu är, häradets huvudort — "Vemmenhögsmetro-polen." Därför förlades skolan istället dit. Skurups folkhögskola invigdes den 1 november 1888. Grundare var diktaren Ola Hanssons broder, rektor Nils Hansson.

Industrialismen i Vemmenhög kan liksom på andra platser studeras i dokument, genom bestående ingrepp i landskapet

Blank. A a N:o 5. = 2 kr.

Gångbiljett. **M.Y.J.** N:o 54

em. *Skurup* och *Rydsgård*

för *L. A. Ljungberg*

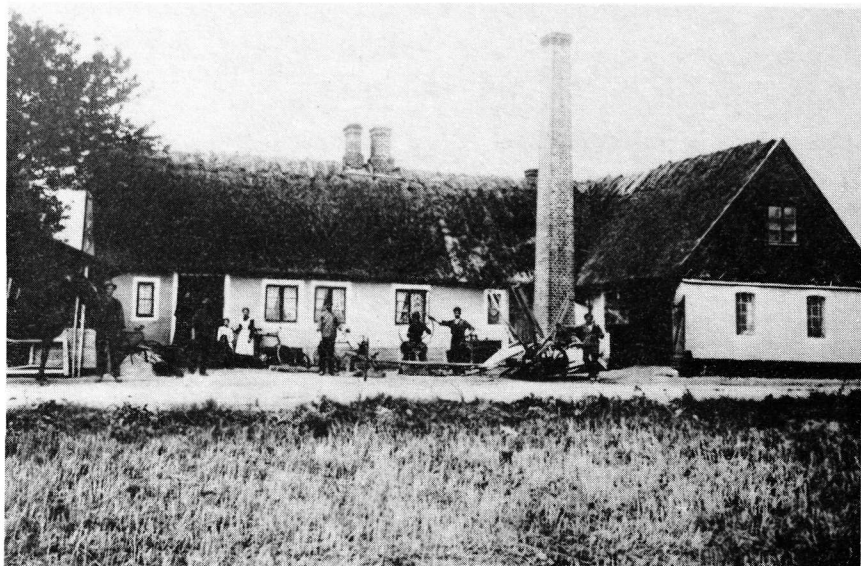
gäller t. o. m. den *31 December* 18*98*

Malmö den *17 Januari* 18*98*

G. Stett

Gångbiljett från 1898. Den gav innehavaren rätt till en promenad mellan Skurup och Rydsgård — längs järnvägen.

eller i bevarade industriminnen som t ex byggnader. Ett bra exempel att utgå från är den äldsta delen av centralorten Skurup. Området heter Munkaholm och ligger i den del som före 1543 utgjorde Saritslövs socken. Här kan man studera "hundra år" mycket brett och nyanserat på ett relativt litet område. Munkaholmsgården, Saritslöv nr 9 på Rutger Mackleans enskifteskarta från 1785, ligger ännu kvar, väl restaurerad. Runt omkring ligger några kvarter med gamla lerhus eller tegelvillor, som faktiskt representerar alla perioder av byggnadsverksamhet ända från järnvägens tillkomst år 1874 och fram till början av 1970-talet. Här finns hela bredden av ornamentik: gesimser, lister, blinderingar m m, som kopierar konsthistoriens alla stilarter sedan gotik, renässans och barock. Byggnaderna är uppförda i det nya materialet handslagen, bränd tegel från Saritslövs tegelbruk fram till 1903 och av maskinslagen tegel från Skurups tegelbruk efter 1899. I denna dokumentation av tegelarkitekturen kan man också inrymma östra sidan av Kyrkogatan i Skurup. Men både byggnader och anläggningar i Munkaholm represen-

Ibland omvandlades den gamla bysmedjan successivt till en mekanisk verkstad. Men flertalet smedjor är numera rivna eller nedlagda. — F.d. Gylldorffska smedjan i Skurup tillhör de som försvunnit. Bilden är tagen strax före sekelskiftet. Efter foto i privat ägo.

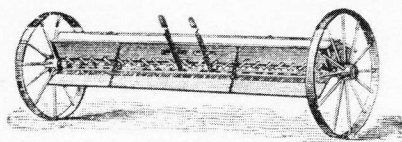
terar också fyra av våra viktigaste folkrörelser: arbetarnas Folkets Park, anlagd 1906, en IOGT-lokal från 1885 och en lokal för Frälsningsarmén från 1889 (senare Munkaholmsskolan), båda i privat ägo, samt rester av den första idrottsplatsen från 1929. Allt är ordnat i kvarter med gator, som på ett unikt sätt följer enskifteskartans rågångar och markvägar. Kvar i området ligger ännu Nordéns damm, ett minne från torvtäkten under första världskriget där man fann fossil kärrsköldpadda från värmeperioden för 6 000 år sedan, samt den på stenåldersfynd, sällsynta växter och fåglar rika Munkaholms mosse, nu kallad Munkapark, med kullen där de första folkrörelsemötena hölls i tätorten Skurup.

I Vinkeldalen, ett av de äldsta husen i Munkaholm, bodde f.d. korporalen och träskomakaren Andreas Bergh (1845—1929). Han hade i sin barndom gått i skolan bara kort tid men hans bildningshunger gav honom sådan lärdom att vännerna reste långa vägar till träskomakareverkstaden för att rådfråga honom

inför viktigare avgöranden. Till dessa vänner, som kallade honom Fader Bergh, räknades Axel Danielsson, Fredrik Thorsson och Per-Albin Hansson men också Fabian Månsson och Kata Dahlström. Andreas Bergh grundade i Munkaholm en nykterhetsförening, en arbetareförening och en kooperativ handelsförening (1902). Hans son, Arthur Bergh, var en radikal ung man, beläst och tekniskt begåvad. Tillsammans med kyrkoherden Paul Boström i Skurup, som också var tekniskt begåvad och gärna lagade bilar, symaskiner och senare radioapparater åt sina sockenbor, byggde han en av Sveriges första kristallmottagare i Munkaholm. Han kunde med hjälp av antennen från kyrktornet i Skurup till prästgårdens flaggstång ta in sändningarna från Berlin-Schöneberg sommaren 1919.

När de arbetare vid järnvägsbygget, som uppförde de första bostadshusen drog vidare till andra arbetsplatser, flyttade nya in för att överta skötseln och driften av järnvägen. Den processen var likartad utefter hela banan och de smedjor, som gav service åt järnvägsbyggarna köptes senare av företagsamma män, som såsmåningom omvandlade dem till industrier, de flesta i jordbrukets tjänst. I Munkaholm grundade Frans Wilhelm Haker och Emil Andersson 1892 det företag, som idag heter Skurup-Verken och tillverkar lantbruksmaskiner, bl a med den världsberömda variatorn. Hakers gjuteri är den äldsta och bäst bevarade industribyggnaden i hela Munkaholm. I Skurup grundade Emil Andersson tillsammans med brodern Olof år 1903 ännu en industri med samma inriktning. Byggnaderna revs 1978. Vid sekelskiftet sökte sig många företag till tsarernas Ryssland för att öppna handel och investera. En katalog från Bröderna Andersson är tryckt på ryska i Riga 1914 och avsedd för företagets ombud K-E.V. Petersson i Odessa, Ukraina. I den beskrivs ingående bl a den då mycket populära bethackan "Skandia". I Hassle-Bösarp startade smeden AL Löfberg i slutet av 1800-talet en maskinfabrik, som ursprungligen tillverkade såmaskiner, senare symaskiner. Den gick under i en konjunktursvacka 1904. Av själva fabriken finns bara några plintar kvar. Också i Rydsgård växte det upp företag vid järnvägen: AB Stängselnät, som grundades 1911 av Torsten Barchan i Hovmantorp i Småland men 1912 flyttades till Rydsgård.

Herrar Landthrukare.

Mina prisbelönte
BREDSÄNINGSMASKINER
tillverkas nu af bästa material.

Maskinerna kunna användas till alla slags
säd, blandsäd, gräsfrö, klöfverfrö
samt en del

artificiella gödningsämnen,
äro försedda med vattenskyddande lock
fritt för vexelhjul och borst, kunna reg-
leras under gången, finnas ständigt på
lager och säljas för 118 kr. pr kontant,
120 pr 6 månader fraktfritt inom Skåne.

Ingående förfrågningar under adress Skurup,
besvaras omgående.

Hassle Bösarp pr Skurup i nov. 1891.

A. L. LÖFBERG.

I Hassle-Bösarp anlade smeden A L Löffberg en maskinfabrik. Annonсен
speglar produktion och priser år 1891.

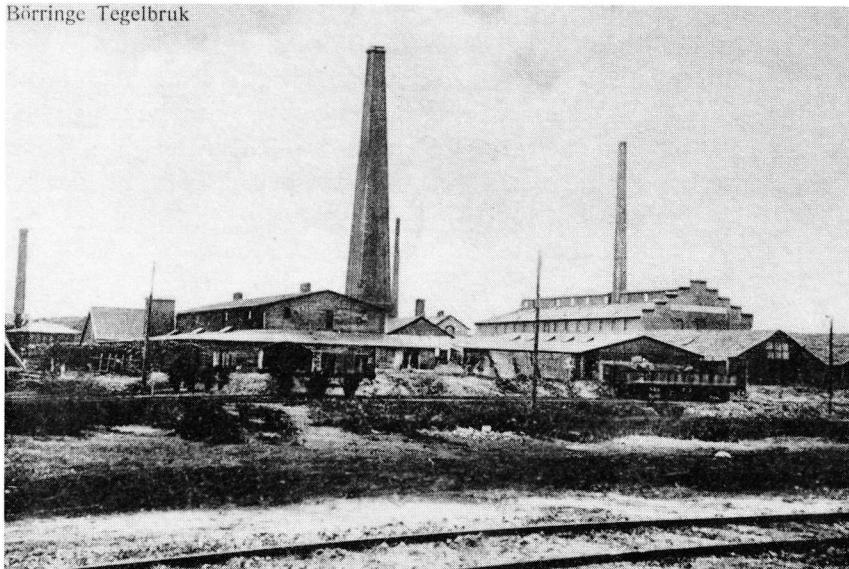
Vemmenhögsbygden har som redan nämnts en omväxlande landskapsbild, det gäller särskilt Börringe socken. Med sina bokskogar, insjöar, slätt- och krattområden har denna socken också häradets kanske mest skiftande och intressanta historia. Det må vara herrgårds- eller bondekultur, natur eller odling, forntid och geologi, folkmusik, dikt eller konst, personhistoria eller industrialism.

I Börringe finns tre sockencentra. Den äldsta byn ligger i anslutning till Börringekloster och har genom dess bebyggelse och klostergrundandet ett medeltida, kanske rentav forntida, ursprung. Men 1787 lät dåvarande godsägaren, Joachim Beck-Friis, bygga Gustafs kyrka (uppkallad efter Gustaf III) på gränsen mellan Börringe och Lemmeströ gamla socknar, som samtidigt slogs samman. Den by, som växte upp kring den nya kyrkan bär i sin västra del 1700-talets, i sin östra 1800-talets prägel. Den bebyggelsen har uppstått genom en enda människas beslut och därför kan bakgrunden studeras relativt lätt. Den tredje och yngsta byn heter Börringe stationssamhälle och har Grevebanan från 1874 som förutsättning. Bebyggelsen med sina delvis putsade tegelhus hyste människor, som fick sin huvudsakliga bärning genom arbetet vid tegelbruket. En del sysselsattes också vid järnvägen. Börringe var efter 1884—87 knutpunkt i och med att "Torparbanan" byggdes till Smyge. Den lades ned 1954. Liksom i Rydsgård fanns också en vändskiva i Börringe. Ännu står det lilla vackra våghuset i rött tegel kvar från bettransporternas tid. Det är det bäst bevarade industri-minnet i sitt slag i häradet.

Om tegelbruket skriver Paul Asp i sin bok "Vemmenhögs härad" (1891): "Tegelbruket vid Börringe station är anlagdt af grefve Beck-Friis 1884, taxeringsvärde 56.000 kr, nu bortarrenderadt till ingenjör Köhler för 9.500 kr årligen. Anläggningskostnaden cirka 100.000 kr. Det är ett af de största tegelbruken i Skandinavien, och dess fabrikat har mycket högt anseende och stor marknad i både Sverige och utlandet, så att ingående order ej alltid kunna effektueras. Fabrikationen cirka 3 millioner tegel. Mindre tegelbruk fins också vid Hafgård."

De flesta byggnaderna vid Börringe tegelbruk revs för ett tiotal år sedan. Nu står endast en byggnad från 1956 kvar.

Böringe Tegelbruk

Böringe tegelbruk på 1910-talet.

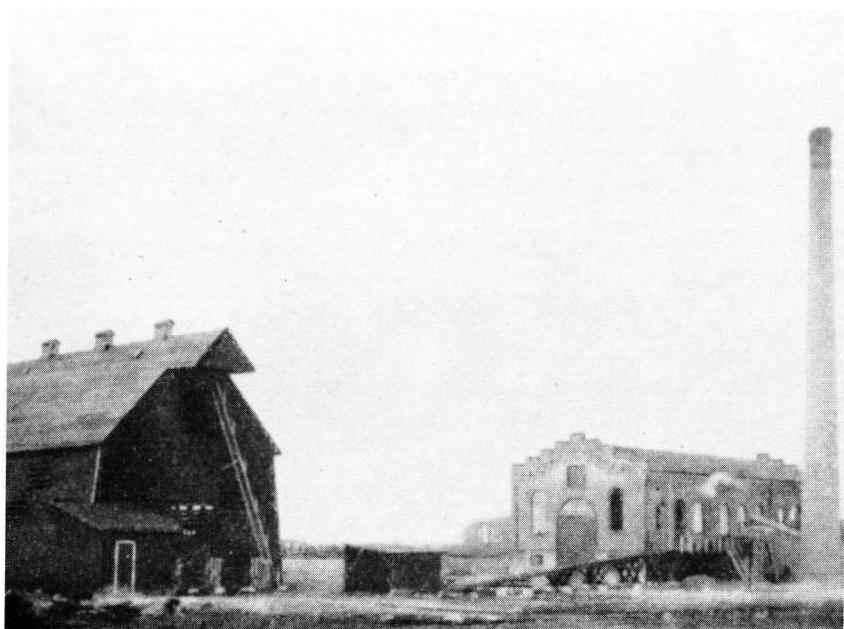
Borta är också Havgård. Det låg vid gränsen mellan Böringe, Grönby och Gärdslövs socknar, i den sk kratten, den gamla skånska heden där det fanns goda platåleror. Människorna i Grönby kratt levde till största delen av jordbruksnäringen. Men under 1800-talets lopp växte byn alltmera ut. Mycket arbetskraft behövdes efter hand på tegelbruket vid Havgård. Det anlades troligen i samband med de stora ombyggnadsarbeten, som efter professor C G Brunius' ritningar gjordes på Jordberga under 1840-talet. Godsägare C-A von Nolcken klagar i brev till sin arkitekt över att brännarna inte hann att framställa så mycket tegel som gick åt: "Vid Hafgård svär Lundqvist och blottställer sitt liv i de nya eldhålen... Om Professorn ändå kunde ha ena ögat vid Hafgård och det andra i Consistorium: men fy f-n det bleve icke vackert." Havgårdsteglet var matt och ljusrött. Det fick sin storhetstid på 1870-talet då bla den Stjernswärdska egendomen Slättåkra och ekonomibyggnaderna vid Havgård byggdes. Då tillverkades också en stor mängd dikesrör. Godsets stora dräneringskarta härstammar från 1877. Driften lades ned kring sekelskiftet, sedan bruket blåst om-

kull i julstormen 1902, men en av torkladorna stod kvar ända fram till mitten av 1920-talet. Nu ligger några av gårdens arbetarbostäder i Havgårdstegel på platsen.

Även Stävesjö vid Anderslöv hade under en kortare tid ett tegelbruk. Av det återstår, men i dåligt skick, en ringugn och några torklador. De bäst bevarade tegelbruken på Söderslätt är Tegelberga, som ersattes av Minnesberg 1888 och Yddinge tegelbruk vid Holmeja, båda med vackra ringugnar och skorstenar.

I Svedala, något väster om och utanför det område, som här egentligen behandlas, utvecklade smeden Åbjörn Andersson tillsammans med snickaren Per Hansson 1882 den gamla järnvägssmedjan till det företag, som idag heter Svedala-Årbrå och som tillverkar vägmaskiner och stenkrossar, spridda över hela världen. Tidigare tillverkades mest jordbruksredskap, plogar, vagnar och tröskor, men också torv- och tegelmaskiner. Genom Åbjörn Anderssons svärson, sedermera undervisningsrådet Nils Fredriksson (1870—1959), utvecklades företaget så att både försökstegelbruket och Nordens enda tegelmästar-skola lokaliserades till Svedala 1903. Nils Fredriksson hann fö att i sin livstid göra 151 patentsökta uppfinningar och dessutom publicera 260 artiklar och skrifter i skilda ämnen. Man siktade också på utlandet. År 1909 öppnades kontor i Moskva och 1911 grundades en filial i det kejsarliga Rysslands huvudstad Petersburg: "Åbjörn Anderssons Afdelning i Ryssland" — som hade sitt huvudkontor i Svedala. Verksamheten upphörde 1918 efter oktoberrevolutionen och bolaget avvecklades 1932.

Till nyheterna i tiden kan man också lägga ångan och elektriciteten. Redan tidigt försökte man med torveldade kraftverk. En del godsägare från bygden gick samman och bildade Slätteröds Kraft AB som byggde ett sådant 1906—08. Det låg i Börringetrakten på Slätteröds ljung, en mosse, som idag erbjuder många botaniska rariteter. Man lade ut decouville-spår, ställde upp torvmaskiner och byggde torklada. Pannorna i kraftverket eldades med torv. Allt detta är nu borta. Men den mäktiga "kraftkatedralen", som byggdes av rött Börringetegel i nyrenässans med nyromanska drag står ännu kvar i bygden. Kraftverket lades ned 1922 och byggnaden kom att fungera som

Slätteröds kraftstation år 1909. Ångmaskinen med sina 405 hästkrafter drev en generator, som utvecklade 380/5 000 volt växelström.

transformatorstation till ett stycke in på 1950-talet. — Ett liknande, torveldat kraftverk fanns också vid Roslätt under Skabersjö gods. Byggnaden står kvar än idag.

Utdikningen av Näsbyholmssjön innebar en av de största förändringarna av landskapsbilden sedan Rutger Macklean 1782—86 genomförde enskiftet på Svaneholm och Carl-Adam von Nolcken fullföljde reformen på Jordberga under 1840- och 1850-talen. Utdikningen skedde 1866—69 på befallning av friherre Carl-Fredrik von Blixen-Finecke, som ägde Näsbyholms gods. Den genomfördes efter engelsk-danska förebilder och gav omkring 1100 tunnland ny mark. Vid sjöns sydvästra sida hittades högvärdiga leror och godset grundade därför ett tegelbruk, varav svaga spår ännu finns kvar. Ett mer bestående inslag i landskapsbilden blev arbetar- och tjänstemannabostäderna vid godset. Överallt i Gärdslövs socken har de en enhetlig prägel genom det matta, gula Näsbyholmsteglet.

Slätteröds kraftstation lades ned 1922. Den fungerade därefter in på 1950-talet som transformatorstation. I dag ligger "kraftkatedralen" öde, helt dold bland den spirande lövskogen. — Foto: Hans Norling.

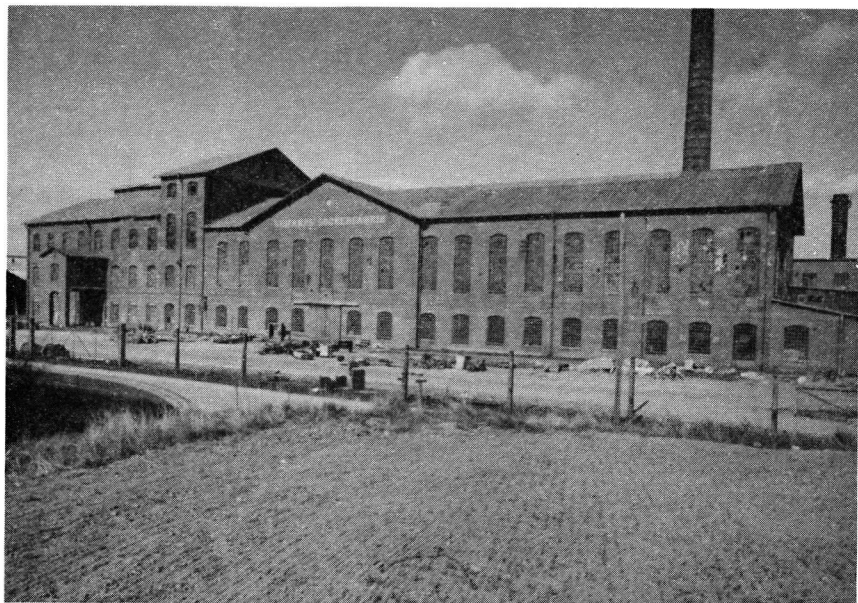
Om denna tid kan man läsa i Viktor Åkermans "Minnen och anteckningar från Gärdslövs och Önnarps pastorat" (utgiven 1964) och i Sigfrid Svenssons "Från gammal tid till ny på 1800-talets svenska landsbygd" (1977). Vid sjöns östra sida ligger arbetarbebyggelsen från själva utdikningen kvar. Här, vid Saritslövs Sjöland, agiterade t. o. m. August Palm en gång under 1890-talet.

I sydligaste delen av Vemmenhög finns ytterligare ett par företeelser med anknytning till industrialismen. Längst ned vid Smygehuk är kalkförekomsterna rika liksom i våra grannländer: på Rügen i DDR och på Møens och Stevns klint i Danmark. Redan 1802 anlade några företagare ett kalkbruk. Det låg först vid kusten, senare vid Östra Torps kyrka. Kalken brändes i särskilda ugnar. Men först slog man ur flintan, som användes till vägbeläggning. Kalken utnyttjades bla till mur-

bruk och när gårdarna "vitlimmades." Idag återstår åtta kalkugnar i byn och en vid havet samt den intilliggande Wendtska gården, ibland kallad Sockerbruksgården, med sitt magasin från sockersmugglingen under Napoleontidens kontinentalblockad. Strax bakom ligger en "slaggvarp". På den tände man eldar för att vägleda eller vilseföra de skepp, som passerade. Den perioden slutade 1883 i och med att Smygehuks fyr stod färdig. Om denna, Sveriges sydligaste udde, (55° 20' 18" NL) berättar Anders Österling i dikten "Häraderna" (1917) — "och nedåt Vemmenhög, där kalken bränns, står ugnen altarlik mot havsblå gräns." Den gamla fyren släcktes i maj 1975 och ersattes av en obemannad fyr i havet, öster om Kullagrundet. Hamnen vid Smygehuk är ursprungligen ett kalkbrott, ett minne från industrialismens barndom. Men redan innan dess fanns en omfattande skutfart med kalk, kol och bräder vid fiskelägena. Än idag finner man inne på kyrkogårdarna i tex Lilla Isie, Östra Torp eller Äspö gravstenar där man kan urskilja titlar som "kaptenen" eller "skepparen." — Någon mil upp i landet, vid Sotemosse i Önnarp, har tidigare funnits ett kritbruk.

Många av de mekaniska verkstäder, som växte upp vid järnvägen, stod i jordbrukets tjänst. Det var naturligt i en jordbruksbygd som Söderslätt där jordbruksreformatorer som Rutger Macklean och Carl-Adam von Nolcken och senare ärtflichtsforskaren Herman Nilsson-Ehle hade levat. Men även en annan industrigren hörde hit: betsockerindustrin. Det surrogat för det västindiska sockret, som befolkningen kring Engelska kanalens kuster under kontinentalblockaden själv tillverkade hemma av den växt som floran kallar *Beta vulgaris*, blev under 1800-talets senare del föremål för en framgångsrik industriproduktion. År 1891 tog godsägare Carl-Gustaf Stjernswärd det djärva steget att bygga Jordberga sockerbruk, som än idag är en av Sveriges modernaste råsockerfabriker. År 1901 följde man efter med Skivarps sockerbruk. Det är nedlagt sedan 1961 men byggnaderna står kvar. Kring dessa anläggningar, särskilt i Jordberga, växte upp en särpräglad bebyggelse med bostäder för arbetare och tjänstemän i en tidstypisk, rik tegelarkitektur från sekelskiftet. Den är inte bara välbevarad utan också känslig för alltför stora ingrepp och förändringar.

Även mejerierna och i viss mån kvarnarna hör till industri-

Skivarps sockerbruk avverkade den första betkampanjen 1901 och lades ned jämnt 60 år senare.— Foto: Lars-Eric Sjöberg.

alismen, t ex de stora välrestaureerade holländarmöllorna i Skivarp eller Grönby kratt (1890) eller det berömda ostmejeriet i Skurup, som grundades 1894. Unika är också de anläggningar som fanns på Dybeck redan 1870: bränneriet och bryggeriet. Det förra finns ännu kvar men är nedlagt sedan 1971. Det senare försvann för länge sedan men lever ännu kvar i Anders Österlings dikt "De skånska häraderna:"

Här möttes glada byamän från bygden
här klungo hurrarop och gillesvisor
här njöts den källarsvala Dybecksbygden
i harmoni med ostar och rädisor.

Hela den process, som vi kallar industrialismen är intimt förbunden med enskiftet, penninghushållningen och den sociala frigörelsen. Det gamla bondesamhället på Söderslätt har levande dokumenterats av Carl von Linné i "Skånska Resan 1749" och av prästen och författaren Nicolovius i boken "Folklivet i Skytts härad". Den skrevs i Östra Vemmenhögs prästgård och kom ut 1847. Själva övergången till en ny tid med vad den inne-

Kalkugn vid Östra Torp, 1881. — Oljemålning av Anders Montan.

bar av framsteg, bakslag, arbetslättnader och alienation, själva tänkesätten, känslorna och funderingarna över vardagen har tolkats av de sk bondestudenterna i svensk litteratur, dels av dikta-
ren Ola Hansson i hans lyrik och prosa, dels av hans frände Hans Larsson i romanen "Hemmabyarna" (1916). Den har som undertitel "världsbetraktelser i femton kapitel." Där finns det gamla bondesamhället och industrialismen i bakgrunden men även arbetarna, storstrejken och världskriget. Här möter oss även lant-
handeln, inte minst som nyhetsspridare och informationskanal mellan bygd och yttervärld.

Hundra år efter att människorna i Vemmenhögsbygden mötte industrialismen i form av järnvägen har hastigheten ytterligare ökat på exempelvis E 14 — den stora handelsvägen mot dagens Östeuropa. Och mer än ett halvt århundrade efter Selma Lagerlöfs fantasifulla och mästerliga flygresor med Nils Holgersson från Västra Vemmenhög (1906—07), så har detta att med teknikens hjälp uppleva bygden i fågelperspektiv blivit något av en vana och möjligt för envar från den lilla flygplatsen, som sedan 1972 ligger gömd inne i de vackra Börringskogarna.

